

Тошкент давлат шарқшунослик институти
профессори, филология фанлари доктори
Қудратулла Омонов

ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИДА ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ДАВЛАТ ТИЛИ МАҚОМИДАГИ ЎРНИ

Ўзбек давлатчилиги тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан бири саналмиш соҳибқирон Амир Темур ва темурий султонлар қурган буюк салтанатлар Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Кичик Осиё, Олтин Ўрда ва Европани боғлаб турувчи чорраҳада барпо этилган эди. Темурий султонлар Буюк ипак йўли савдосининг энг муҳим кесишмасида, Шарқ ва Ғарбнинг ўртасида мустаҳкам кўприк вазифасида ўз миллий манфаатига уйғун келадиган мустақил ташқи сиёсатни ишлаб чиқишган. Боболаримиз ўз элчилари ва ташқи сиёсати орқали ана шу манфаатни доимо ёқлаб чиқишга интиланган.

Ўша қадим ўтмишда содир бўлган давлатлар орасидаги сиёсий ва ўзаро қўшничилик муносабатларининг изларини ёзма манбаларда ҳамда турли дипломатик расмий матнларда кўриш мумкин. Муҳими, ушбу дипломатик ёзмалар кунимизга қадар асл ҳолда сақланиб қолган.

Темурийлар давридан қолган дипломатик ҳужжатларни кимга, нима мақсадда юборилгани, ижтимоий-сиёсий даражаси, мазмун-моҳияти, қўлланилиш доираси сингари белгилари билан фарқланиб туради. Ана шуларни кўзда тутиб, дипломатик матнларни қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

1. Темурий султонларнинг ўша давр ҳукмдорларига йўллаган дипломатик мактублари.
2. Темурийларнинг ўзларига қарам-вассал ҳукмдорларга жўнатган ёрлик-мактублари.
3. Мамлакат тахтига янги хоқон ўтирганлигини билдириш мақсадида қўшни давлатларга йўлланган билдиргулик хатлари.
4. Элчи ва савдогарларнинг хавфсизлигини таъмин этувчи ҳужжатлар.
5. Халқаро келишув битимлари.
6. Сиёсий можороларни тинч йўл билан ҳал этиш имкони қолмаганда, ҳукмдор ўз қўшини билан жангга отланганда улкан маҳорабалар олдидан сафар чоғида ёзиб қолдириладиган хотира битиглари. Одатда бунинг сингари матнлар қоя ва тошларда битилган бўлади. Шунинг учун ушбу матнларни дипломатик ҳужжатларнинг эпиграфик тури сифатида талқин этиш мумкин.

7. Урушда ғалаба қозонилганлик муносабати билан ёзилган – зафар ёрлиқлари ҳамда фатҳномалар.

Юқорида қайд этилган гуруҳларга мансуб дипломатик ҳужжатларнинг катта бўлаги эски ўзбек тилида битилгани ниҳоятда муҳим.

Бунинг исботи сифатида Соҳибқирон Темурбегнинг Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамиш билан олиб борилган дипломатик музокаралари боши берк кўчага кириб қолгандан сўнг унга қарши юришга отланади. 1391 йили апрель ойида ҳозирги Қозоғистоннинг Улуғ тоғ мавзеига етгандан кейин хотира битигтоши ёздирган.

Султоннинг номидан ёзилган ёзма 11 қатордан иборат 3 сатри араб тилида басмала ва яратганнинг каломи қолган саккиз қатори туркий хати билан эски ўзбек тилда битилган. У шундай ўқилади:

1. Tarix yeti yüz toqsan üçtä, qoy
2. yil yazniñ ara ayi Turanniñ sultāni
3. Temürbeg üç yüz miñ çerig bilä islām üçün Toxtamiš xani (bulyar?)
4. xaniğa yoridi. Bu yergä yetip belgü bolsun tep
5. bu tobanı qopardi.
6. Täñri nisfat bergäy inšalla.
7. Täñri el kişigä rahmat qilğay, bizni duā bilä
8. yād qilğay.

Ёки ўша даврлардан асл ҳолда етиб келган Темурбекнинг иккинчи ўғли Мироншоҳ Мирзо авлодидан Абу Саид Мирзонинг оқ қуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасанга йўллаган мактуб ёрлиғи ҳам эски ўзбек тилида битилган муҳим дипломатик ёзишмалардан бири саналади. У Истанбул, Тўпқоқи саройи музейи архивида (Е 12307 сонли васиқа) сақланмоқда. Матн икки хил ёзувда. Бошлаб, эски туркий ёзувида битилиб, ҳар қатори араб хатида очиқланган. Матн бир-бирига елимлаб чиқилган уч бўлак оқ қалин қоғозга битилган бўлиб, унинг узунлиги 1 м. 44 см., эни 27 см. Расмий ёзмада 76 қатор ўрин олган. Ҳужжат яхши сақланган.

Ҳужжат сўнггида 71–74 қаторлар ўртасида 8.5 x 8.5 ўлчамдаги хоннинг олтин тамғаси босилган. Тўртбўрчак кўринишга эга муҳрнинг юқорисида *Bismi-l-lahi-r-rahmani-r-rahim* (Меҳрибон раҳимли Аллоҳнинг оти билан бошлайман) жумласи ўнг томонида *La ilaha illa-l-lahu* (Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ), сўл томонида *Muhammadu-r-rasul-ul-lahi* (Муҳаммад Аллоҳнинг элчиси) калимаси ва ост томонда *al-Hasan va-l-Husayin* оти ёзилган. Муҳрнинг тўрт бурчагида тўрт халифанинг - *Abubakir, Umar, Usmān* ва *A'li* исмлари битилгандир. Муҳр ўртасида *as-sultanu-l-a'zam va-l-xaqanu-l-akram muğisu-l-haq va-d-din sultan Abu Said Körägän halida-l-lahu mulkahu va sultanahu* (Адолат

ва диннинг кўриқчиси буюк султон ва кароматли хоқон султон Абу Саид Кўрагон. Аллоҳ унинг мулки ва салтанатини юксалтирсин). *Sīčqan yīlī rabi‘u-l-avval ayīniņ yigirmi ikisidā Miyanada erkāndā bitildi.*

Ёрлик Тўпқопи саройига қачон келтирилгани қоронғу. Турк тарихчиларининг текширишича, 1473 йили султон Меҳмеднинг Узун Ҳасан устидан қозонган зафаридан сўнг олинган ўлжалар ичида ушбу битиг ҳам бўлган.

Ёрликнинг 75-76- қаторларида тарих келтирилган. Мактуб сичқон йили (ҳижрий 873 йил) Рабиул-аввал ойининг йигирма иккисида Озарбайжоннинг Миёна шаҳрида битилган (*Sīčqan yīlī Rabi‘ul-avval ayīniņ yigirmi ikisidā Miyanada erkāndā bitildi*). Бу сана мелодий 1468 йилнинг 10 октябрига тўғри келади.

Энди ҳар иккала битиг фотосига диққат қилинса, уларда айрим сўз ва бирликлар бошқа сўзлардан ажратиб ёзилган. Чунончи, Темурбекнинг хотира битигида 3, 6 ва 7- қатордаги хоннинг оти (*Temürbeg*), тангрининг исми (*Täñri*) янги қатор бошидандан ҳамда бошқа сатрлардан бир оз олдинга чиқарилиб ёзилган.

Ёки Абусаиднинг мактубининг 3, 13, 19, 28, 38, 47, 49, 51, 61, 63, 71- қаторларида *Täñri* сўзи сатр ичидан ажратиб олиб, унинг бош қисмига ўтказиб ёзилган. У айна қатордаги *ināyatī* сўзига боғлиқ бўлиб, ҳар гал унинг билан бирга ўқилади.

Матнда Абу Саидга тегишли кишиларнинг (ота-боболарининг) отлари ҳам ажратиб берилган. Чунончи, 4, 24, 69- сатрларда *Temür beg*, 6, 7, 11, 12, 13, 15- сатрларда *Beg* сўзи, шунингдек, 27- қаторда *Mirānšāh Mirzā* сўзи, аввалги қатор тўлмаса ҳам, янги қаторга олиб ёзилган. Бу ҳам ўша замон ҳужжатчилигида русум бўлган ўзига яраша бир этикетдир. Бошқа ҳужжатларда ҳам бунинг сингари ҳолатлар учраб туради.

Бизга бу масалани ойдинлаштиришда XV асрнинг доврўғли тарихчи ва дипломати Абдурразоқ Самарқандий маълумотлари ёрдам беради. У ўзининг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида Шохрух қошига хитойдан келган элчилар тўғрисида хабар бера туриб, дипломатик мактубнинг тузилиши билан боғлиқ қимматли далилни келтирган. У ёзади: “Хитойликларнинг услуби шундайки, улар мактубда подшоҳнинг номини сатр бошидан ёзадилар ва (қолган) сатрларни ундан бир миқдор пастдан бошлайдилар. Мактуб асносида ҳар ердаки худойи таолонинг номи (тилга олинган жой)га етган бўлса, шу етган жойларида (сатрни бўш) қолдирадилар ва оллоҳи таолонинг номини янги сатр бошидан ёзадилар. Агар подшоҳнинг зикри тилга олинса ҳам шу тариқа иш

тутадилар”. Бу ўринда Абдураззоқ Самарқандий дипломатик ёзма расмийлаштиришнинг бунингдек услубни хитойча дея эътироф этмоқда.

Демак, темурийлар даврида эски ўзбек тилида битилган ҳужжатлардаги бу усулни Марказий Осиё халқлари тарихида узоқ давом этган дипломатик ва тарихий-маданий муносабатлар таъсирида юзага келган дейиш мумкин.

Шу ўринда Абдураззоқ Самарқандий кўшни давлатлардан темурийлар саройига келган ёзмаларнинг тили тўғрисида ҳам муҳим маълумотни келтиради: “У (хитойлик)лар уфқлар султони (хоқони саид - Шоҳрух) қошига ҳар гал келтирган мактублари уч мактубдан иборат бўлиб, ҳар бир мактуб уч хил хат: бири ана шу нусха ёзилган машҳур хат билан форсий иборатда, иккинчиси (аслида) уйғур хати бўлмиш мўғул хати билан турк тилида ва учинчиси хитой хати билан хитойликлар тилида ёзилган эди; ҳар учала хатнинг мазмуни бир. Яна бир мактуб юборилган бўлиб, овчи кўшлардан, тўққиз-тўққизлардан ва ҳадялардан нимаики юборган бўлсалар, у мактубда муфассал қайд қилинган эди; бу мактуб ҳам юқоридагидек уч тилда ва уч турли хат билан ёзилган. Шунингдек, бамисоли йўл хатидек яна бир мактуб ҳам шу тариқа ҳар уч тилда уч хил хат билан битилган. Мазкур факт дипломатик ёзмаларнинг тили тўғрисидаги қарашларга ойдинлик киритади.

Дипломатик ёзишманинг эски ўзбек тилида экани айрича эътиборга молик. Бу, ўз навбатида, Темур ва темурийлар салтанатида эски ўзбек адабий тилининг ҳуқуқий мақомини аниқлашда ва унинг жаҳон сиёсий сахнасидаги ўрнини белгилашда ўта муҳим далил бўла олади. XIV-XVI юзйилликларда эски ўзбек адабий тилининг Маворауннаҳр ва Хуросондагина эмас, бошқа туркий элларда ҳам давлат тили вазифасида амал қилган. Олтин Ўрда давлати, Қрим хонлиги, Усмонли салтанатининг девон-маҳкама идораларида битилган фармон ва буйруқлар, дипломатик ёзишмалар, фатҳномалар эски ўзбек адабий тилида ёки бўлмаса, айна адабий тил анъаналари таъсирида битилган. Уларнинг услуби ва ички қуруми темурийлар даврида яратилган расмий битиглар услубида. Ушбу далиллар эски ўзбек адабий тилининг мавқеи ва унинг халқаро дипломатик муносабатлардаги ўрнини кўрсатади.

Темурийлар давридан қолган дипломатик ҳужжатларнинг мамлакат ҳукмдори номидан эски ўзбек адабий тилида битилганлиги муҳим. Ушбу ҳужжатларнинг мавжудлиги Темур ва темурийлар салтанатида эски ўзбек адабий тилининг ҳуқуқий мақоми давлат тили даражасида эканлигини тасдиқлайди.